

*Блажевич Юрій
(Кам'янець-Подільський)*

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ПОДІЛЛЯ В КІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Історія православної церкви в Україні є невід'ємною частиною історії нашої держави протягом останнього тисячоліття. На всіх етапах суспільного поступу ця духовна інституція відіграла визначну роль у розвитку як української нації так і української державності. Нині ця роль є одним з визначальних чинників нашої незалежності і цивілізаційного входження в світову спільноту.

Водночас історія православ'я в Українській державі і її регіонах була і є однією з найбільш проблемних складових частин історичної науки. За нинішньої церковно-релігійної ситуації, коли в Україні у кінці ХХ ст. відбувся розкол православ'я на три конфесії (УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ), це створило велику соціальну напругу на теренах держави і регіонів, привело до серйозних міжцерковних конфліктів.

Зрозуміло, що початок цьому процесу було покладено ще в кінці ХVІІ ст., коли українське православ'я попало під управління Московського патріархату (1676 р.), а подальший розвиток подій у ХVІІІ ст., особливо після поділів Речі Посполитої, привів до повної інкорпорації Правобережної України, в т.ч. Поділля, в систему Російської імперії та синодальної Російської православної церкви. Тому нині надзвичайної ваги набуває комплексний аналіз історичного розвитку єпархій цієї церкви в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. на Правобережжі, і в першу чергу у Подільському регіоні. Адже Російська православна церква була однією з найпотужніших конфесій за своїм впливом на широкі соціальні верстви тогочасного українського суспільства. Саме формування такої російської імперської синодальної політики в зазначений період дає цінний історичний матеріал і сприяє неупередженим дослідженням сучасної релігійної ситуації в Україні.

Інкорпораційний характер тогочасного процесу проявлявся насамперед у повній залежності православної церкви від державних інституцій. Всі основні церковно-релігійні питання фактично регламентувалися і вирішувалися державними органами – Сенатом, Священним Синодом (далі Св.Синод), Міністерством внутрішніх справ, які діяли, в свою чергу на основі указів і розпоряджень російських самодержців. Це перетворювало Російську православну церкву на один з елементів імперського управління державою і її громадянами.

Тому нині є актуальним відображення стану вищезазначеної проблеми в науковій літературі. Незважаючи на те, що в низці фундаментальних праць українських істориків, філософів, релігієзнавців, культурологів, опублікованих останніми роками, так чи інакше висвітлювалися духовно-релігійні процеси вказаного періоду, проте вони стосувалися лише окремих аспектів і проблем конфесійної політики царського уряду на Поділлі. Автором з'ясовано, що суто історіографічного комплексного наукового дослідження, в якому б аналізувався розвиток історичної думки стосовно історії православ'я в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст., його місця і ролі в соціально-політичному, економічному і культурному розвитку Подільського краю, до цих пір ще здійснено не було.

З цією метою автором зроблена спроба історіографічного аналізу та об'єктивного осмислення процесів тогочасного духовно-релігійного життя подільян в контексті конфесійної політики російського самодержавства щодо Подільського регіону. Початком розвитку історіографії історії церкви зазначеного періоду необхідно на нашу думку, вважати бібліографічні описи, що здійснювалися авторами досліджень в ХІХ ст. В основному це були узагальнюючі матеріали в творах митрополитів Платона (Левшина) і Євгенія (Болховітінова), архієпископа Філарета

(Гумільовського), єпископа Інокентія (Смирнова), дослідників М. Бантиш-Каменського та П. Знаменського.¹

Значний матеріал щодо поставленої проблеми був опублікований в церковних періодичних виданнях загальноукраїнського так і регіонального рівнів. Серед таких найважливіших видань варто зазначити „Труды Киевской Духовной Академии” (1860-1917 рр.), „Руководство для сельских пастырей” (1860-1917 рр.), „Православний собеседник” (1855-1917 рр.), „Подольские Епархиальные Ведомости” (1867-1917 рр.), „Православное Подолье” (1906-1917 рр.)

Важливу роль в історіографічному аспекті відігравали церковно-історичні товариства, члени якого займалися активною дослідницькою діяльністю в сфері церковної історії. Серед цих товариств значне місце займав Подільський історико-статистичний комітет, що був утворений у 1865 р., а в 1903 р. Св.Синод прийняв рішення про його перетворення у Подільське церковне історико-археологічне товариство. „Труды Подольского историко-статистического комитета” й нині є цікавим за змістом і багатим на фактологічний матеріал історіографічним джерелом, хоча досить заангажованим і ідеологізованим.² Історіографія цього періоду (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) засвідчує, що вивчення церковної історії Поділля проводилося в трьох осередках: наукових товариствах, духовно-освітніх закладах та окремими дослідниками.

В радянський період церковна проблематика перебувала під повним контролем політичної системи, вона стала своєрідним „табу” для багатьох науковців. Саме тому майже семидесятирічний розрив між науковими дослідженнями з цих питань завдав значної шкоди вітчизняній науці, оскільки з української історіографії було викреслено цілий масив архівних і документальних матеріалів, а також було заборонено використання наукових досягнень діаспорних дослідників.

Водночас необхідно зазначити, що із середини 60-х років ХХ ст. відбувається певна переорієнтація наукових векторів. У цей час вивчення історії православної церкви переходить від войовничого безвірства до наукового атеїзму. Але суттєві зміни в цьому напрямку відбулися лише на рубежі 80-90-х років ХХ ст. Починаючи з 1991 р., розпочався процес формування сучасної української історіографії історії православ'я в Україні та її регіонах.

Як бачимо за минулий період вченими і дослідниками різних поколінь нагромаджено великий науковий, фактологічний, документальний матеріал, який дозволяє зробити певні висновки, показати складний шлях відображення в дослідницьких розвідках пошуків науковості, об'єктивності та історичності.

Дореволюційна російська церковна історіографія з окремих напрямків дослідження представлена працями В. Біднова, П. Вікула, А. Карташова, М. Кояловича, П. Мілюкова, П. Орловського, С. Рункевича, Є. Сіцінського, М. Симашкевича, І. Сулковського, Б. Тітлінова, А. Трубецького, І. Янешевського, М. Яворовського та ін. Їхні праці, незважаючи на ідеологічну та конфесійну заангажованість, мають значну цінність для дослідження завдяки багатому фактичному матеріалу.

Головним дослідженням В. Біднова є праця «Православна Церква в Польщі і Литві» (1908), в якій автор на основі ґрунтовного вивчення документальних матеріалів, глибокого аналізу Зводу законів Речі Посполитої і Великого князівства Литовського зумів змістовно висвітлити складний процес міжконфесійних відносин з ХІV до кінця ХVІІІ ст. на території Речі Посполитої, в т.ч. на Правобережній Україні і Поділлі. Ця праця й нині не втратила своєї наукової цінності.³

Протягом майже 30 років (1892-1920) досліджував церковну історію Поділля священник, член Подільського церковного історико-археологічного товариства П. Вікул. За підсумками багаторічної роботи дослідник видав у 1897 р. в збірнику „Праці Подільського епархіального історико-статистичного Комітету” велику працю під назвою „Подільські Архіпастирі (1795-1895 рр.)”.⁴ Хоча автор в своєму дослідженні не зумів вийти за межі синодально-державного висвітлення діяльності правлячих архієреїв

Подільської єпархії за перші сто років її існування, проте він вперше ґрунтовно проаналізував їх місце в становленні і розвитку православ'я на Поділлі в складний період глибоких протистоянь із римо-католиками і уніатами.

Без сумніву, важливим джерелом для дослідників стосовно перетворення Російської православної церкви в державну структуру на рубежі XVIII-XIX ст. є праця А. Карташова „История Русской Церкви”. Тут автор мабуть вперше здійснив спробу більш-менш всебічно підійти до висвітлення складних процесів розвитку Церкви і державно-церковних відносин в період утвердження панівного впливу російського самодержавства на всі сфери духовно-церковного життя тогочасного суспільства.⁵ Проте висновки він робив з позицій російського самодержавства і синодальних зразків.

Відомий церковний дослідник М. Коялович у своїх працях „Лекції з історії Західної Росії”⁶ (1890 р.) та „Історія возз'єднання західно-руських уніатів старих часів” (1891 р.) на широкому фактичному матеріалі, хоча й з ідеологічно заангажованих позицій, зробив спробу показати складний і суперечливий процес релігійно-церковного життя України та її регіонів в XVIII-XIX ст.⁷

Надзвичайно цінним є дослідження М. Кояловича „История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям” (1884 р.), в якій було зроблено спробу узагальнити існуючу інформацію з розвитку історичної науки в Російській імперії, здійснити критичний огляд окремих наукових робіт і поглядів істориків.⁸

Цінні матеріали, щодо досліджуваного періоду систематизовані в працях священника П. Орловського. Залишені автором статті та матеріали по історії православної церкви в Україні і на Поділлі XVII-XVIII ст. допомагають виявити суть міжцерковних відносин і висвітлити проблеми становлення православ'я на Правобережній Україні в найдраматичніший період української історії.

В низці дотичних до зазначеної теми дослідження наукових розвідок важливе місце посідають праці С. Рункевича, написані на рубежі XIX-XX ст.: „Русская Церковь в XIX веке” (1901 р.), „История Минской архиепископии” (1893 р.), „Краткий исторический очерк столетия Минской епархии” (1893 р.).⁹⁻¹¹

Автор, тодішній чиновник канцелярії обер-прокурора Св. Синоду, написав ці дослідження як прихильник синодального розвитку Церкви і як офіційний захисник одержавлення церковних структур за великоросійським зразком. Якщо в першій праці С. Рункевича в загальній формі, на основі архівного і документального матеріалу, з офіційної позиції охарактеризовані взаємовідносини Церкви і держави, то в двох інших дослідженнях досить детально описано хід возз'єднання західноруських (тобто, білоруських і українських) уніатів з Російською православною церквою в кінці XVIII ст. після другого і третього поділів Речі Посполитої, в т.ч. на Правобережжі і Поділлі. Тут також достатньо аргументовано висвітлено роль Віктора Садковського, архієпископа Мінського, Ізяславського і Брацлавського, у відродженні православ'я в Подільському краї.

На нашу думку, ґрунтовним дослідженням із загальних проблем духовної освіти в Російській імперії XIX ст. є праця Б. Тітлінова „Духовная школа в России в XIX в.”¹² і змістовна робота П. Мілюкова „Очерки по истории русской культуры”, в якій досліджено проблеми церкви та освіти.¹³ Тут необхідно зазначити, що ці праці написані з позиції великодержавницько-синодального зразка.

Вагомий науковий доробок у вивчення релігійно-церковного життя Поділля XIX-XX ст. вніс священник, церковний історик, краєзнавець, етнограф, релігійний та громадський діяч Є. Сіцинський. Його творча спадщина складає понад 250 історико-краєзнавчих та етнографічних праць. Серед найважливіших із них статті „К истории унии в Подолии” (1889 р.), „Древнейшие православные церкви Подолии” (1889-1892 рр.), „Архипастыри и губернаторы Подолии за истекшие столетия (1793-1893 рр.)” (1893 р.), „Материалы для истории монастырей Подольской епархии” (1891 р.), „Город Каменец-Подольский. Историческое описание” (1895 р.), „Южно-русское церковное зодчество” (1907 р.), „Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Ушицкий уезд” (1911 р.).

Є. Сіцинський в своїх дослідженнях намагався з позиції історичного реалізму висвітлювати основні напрями діяльності православної церкви на Поділлі, хоча в багатьох випадках не зміг вийти за межі тогочасного синодально-російського бачення релігійно-церковних проблем в регіоні.¹⁴⁻²⁰

Водночас праці Є. Сіцинського кінця XIX – початку XX ст. відзначалися глибиною джерельної бази, насиченістю фактичного матеріалу, прагненням до об'єктивного висвітлення подій. В основу своїх досліджень він покладав достовірні документи та свідчення, що й нині є актуальним науковим доробком.²¹

Як вже відзначалося, окремі аспекти проблем досліджуваного періоду знайшли своє відображення в працях В.К. Гульдмана, М. Симашкевича, І. Сулковського, А. Трубецького, І. Янешевського, М. Яворовського та ін. Висвітлюючи ті чи інші сторінки церковної історії краю, ці дослідники зверталися до низки вже добре забутих джерел, в т.ч. й архівних, які нині складають значну наукову цінність, хоча й написані з позицій російсько-синодального офіціозу.

Важливе значення для нашого дослідження мала точка зору деяких польських істориків, етнографів, католицьких священників. Загалом необхідно відзначити достатньо ґрунтовний науковий підхід більшості польських дослідників до цієї проблематики, хоча в багатьох аспектах прослідковується їх ідеологічна та конфесійна заангажованість. Така активність польських дослідників насамперед була пов'язана з певною інтерпретацією місцевого матеріалу і спробою розгляду південно-західного краю як території „східних кресів” колишньої Речі Посполитої. Певною поміркованістю в поданні відомостей про історію, культуру, духовно-церковне життя та побут місцевого населення відзначаються праці католицького священника В. Марчинського „Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії” (т. 1-3, 1820-1823 pp.), письменника та історика О. Пшездзецького „Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часу” (т.1-2, 1840-1841 pp.), відомих польських істориків і археографів М. Балінського і Т. Ліпінського „Старожитна Польша під поглядом географічним, історичним і статистичним” (т.1-3, 1843-1846 pp.).²²

Водночас прикладом найбільш консервативного і ворожого ставлення до українського населення, його історичної, культурної і релігійної самобутності в польській історіографії середини XIX ст. слугує праця С. Бущинського „Поділля, Волинь і Україна”.²³ Мовою статистики і тенденційного перекручування фактів автор прагнув довести, що на території Правобережної України в середині XIX ст. проживало 6,3 млн. поляків, з яких 2,8 млн. осіб були католиками і 3,5 млн. уніатами, а всього православних (українців, росіян тощо) – 1,2 млн. осіб.²⁴ На основі цього С. Бущинський дійшов висновку, що „цей край, який називає себе Руссю, є частиною Польщі”.²⁵

В дослідженнях вчених післяреволюційного періоду, як вже відзначалося, відображалася в основному історія Російської православної церкви, проте певна кількість матеріалу стосувалася окремих регіонів, хоча Правобережжя висвітлювалося тільки фрагментарно. Серед таких робіт варто назвати фундаментальні праці І. Смолича „История Русской Церкви. 1700-1917”,²⁶ М. Нікольського „История русской церкви”,²⁷ К. Зноско „Исторический очерк церковной унии”,²⁸ Б. Тітлінова „Православие на службе самодержавия в Русском государстве”,²⁹ О. Шмемана „Исторический путь православия”,³⁰ А. Полонського „Православная церковь в истории России (синодальный период)”,³¹ В. Федорова „Русская православная церковь и государство. Синодальный период 1700-1917”.³²

Серед цих робіт важливе місце належить праці І. Смолича, який опрацював величезний обсяг документального матеріалу і на широкому соціальному фоні зумів висвітлити роль православної церкви в місіонерській, освітній, добродійній, господарській, статистичній, церковно-археологічній та інших видах діяльності на центральному і регіональному рівнях. Водночас необхідно зазначити, що праця І. Смолича в основному підтримує концепцію головної ролі Російської православної церкви серед інших християнських церков. Автор тут виступає захисником патріаршества, всіляко уникаючи критики і оцінок самодержавної конфесійної політики, зневажаючи наявність самобутніх традицій народів, що входили до складу Російської імперії в XIX ст.

Книгу М. Нікольського „История русской церкви” ще за життя автора назвали енциклопедією церковного життя Росії. Ця праця стала першою спробою в радянській історіографії щодо висвітлення історії церкви в Російській імперії з позицій марксизму-ленізму. Автор вважав, що релігія не повинна бути лише об’єктом нападок, а насамперед об’єктом серйозного наукового дослідження. Тільки таким шляхом можна всебічно висвітлити роль церкви в житті і діяльності будь-якого народу, показати позитивні і негативні сторони духовної сфери суспільства. Ця концепція стала лейтмотивом цього серйозного дослідження. Проте певна ідеологічна заангажованість не дала змоги автору цілком об’єктивно і неупереджено підійти до цієї проблеми.

Високим рівнем науковості і широким використанням архівного, документального та мемуарного матеріалу характеризується робота В. Федорова „Русская православная церковь и государство. Синодальный период 1700-1917”. Автор зумів розкрити такі проблеми: створення нової системи управління Церквою, конфесійну політику російських імператорів на різних етапах, духовну освіту, місіонерську діяльність Церкви, становище духовенства і чернецтва, питання старообрядництва і сектантства тощо. Проте автором зроблені висновки з позицій великодержавної ідеї главенства російського православ’я, тут також чітко задекларовані ідеологічні штампи щодо інших народів і їх релігійних вірувань, досить обмежено висвітлено питання церковної регіональної історії.

Через недостатність джерельної бази та спрощеність оцінки соціально-економічного розвитку церкви, праці 20-40-х років ХХ ст. нині становлять суто історіографічний інтерес, за винятком дослідження М. Нікольського.

З більш об’єктивної та критичної точки зору характеризуються такі колективні праці „Церковь в истории России (9 в. – 1917 г.). Критические очерки”,³³ „Атеизм, религия церковь в истории СССР”,³⁴ „Русское православие: веки истории”.³⁵ Їх поява в 60-80-ті роки минулого століття пояснювалася наближенням тисячоліття хрещення Русі, і відповідно, деякими новими підходами тогочасного керівництва державою до проблем релігії та православ’я.

Водночас необхідно зазначити, що незважаючи на те, що автори намагалися показати історію православної церкви багатопланово і різнобічно, використовуючи при цьому багатий документальний і архівний матеріал, їм не вдалось відійти від марксистко-ленінських стереотипів щодо оцінки діяльності церкви і духовенства, взаємовідносин між церковними структурами і державними органами на всіх етапах тисячолітньої історії. Недостатньо на наш погляд а деколи поверхово та заангажовано, висвітлено питання державно-церковних відносин в регіонах, в т.ч. на Поділлі.

Особливе місце серед цих праць належить колективній монографії „Русское православие: веки истории”, в якій автори детально і аргументовано висвітлили загальну історію православної церкви в ХІХ ст. Уваги заслуговують такі глави: „Русское православие в ХІХ веке”, „Цензурная политика церкви в ХІХ – начале ХХ в.”, „Землевладение русской православной церкви и ее хозяйственно-экономическая деятельность (ХІ – начало ХХ в.)”, „Народное противощерковное движение”.³⁶

Позитивної оцінки заслуговують також дослідження С. Римського „Православная церковь России в ХІХ веке”³⁷ та З. Тиніної „Самодержавие и русское православная церковь в первой четверти ХІХ века”.³⁸

Як вже відзначалося, тільки з кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. відбулися корінні зміни у вивченні церковної історії в цілому і в окремих регіонах, в історіографічній науці почався період відновлення об’єктивного висвітлення духовно-релігійних питань і проблем. Фактично з 1991 р. розпочався процес становлення сучасної української історіографії. В цей період з’являються праці О. Крижанівського, А. Зінченка, Н. Шип, В. Мордвінцева, С. Плохія, О. Реєнта, О. Сагана, В. Смолія, Н. Стоколос, А. Колодного, Д. Степовика, І. Власовського, В. Чемериса, П. Яроцького та ін.

У монографії О. Крижанівського „Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.)”³⁹ на широкій документальній основі описано стан церковного господарства Правобережної України, в т.ч. Подільської губернії, в зазначений період. Головна увага приділяється висвітленню, зростанню та розвитку церковного землеволодіння на Правобережжі і Подільському краї, а також проведено аналіз форм і методів господарювання в церковних маєтках, структури церковних доходів, проведення секуляризації церкви в 40-х роках XIX ст. та її соціально-економічних наслідків.

Деякі аспекти економічної діяльності церкви на Правобережжі, в т.ч. на Поділлі, у другій половині XVIII ст. та роль церковного питання в політичних відносинах царської Росії і Речі Посполитої в період поділів останньої, достатньо аргументовано та з наукової точки зору висвітлив академік В. Смолій в своїх дослідженнях „Возз’єднання Правобережної України з Росією”⁴⁰ та „Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні в кінці XVIII ст.”⁴¹

З нашої історії на тривалий період було викреслено ім’я І. Огієнка – видатного українського етнографа, письменника, перекладача, державного і церковного діяча, фундатора і першого ректора Кам’янець-Подільського державного українського університету. Лише у 1993 р. у видавництві „Україна” вийшла новим друком його книга в двох томах „Українська Церква. Нариси історії Української Православної Церкви”, яка була написана і надрукована в Празі ще у 1942 р.⁴² І.Огієнко в науково-популярній формі зумів висвітлити тисячолітню історію українського православ’я, присвятивши другий том проблемі зросійщення української церкви та примусової її вибудови за синодальним зразком, особливо після входження Правобережної України в склад Російської імперії.

Питання земельної власності православного духовенства на Правобережжі плідно дослідив А. Зінченко.⁴³ Питання підготовки кліру в православних єпархіях Правобережної України висвітлено в праці Н. Шип „Освітня і наукова діяльність Київської духовної академії (XIX – поч. XX ст.)”⁴⁴

Боротьба російського самодержавства проти автономних прав Української православної церкви в кінці XVII-XVIII ст. становить основний зміст навчального посібника В. Мордвінцева „Російське самодержавство і Українська православна церква в кінці XVII-XVIII ст.”⁴⁵

У 1998 р. згідно з рішенням головної редакції літератури з духовного відродження України та історико-філософських наук було здійснено репринтне відтворення видання книги діаспорного історика І. Власовського „Нарис історії Української Православної Церкви”, яка у 1957 р. була надрукована в Нью-Йорку.⁴⁶ Автором висвітлені питання перебування українських єпархій у складі Російської православної церкви у XVIII – XX ст., проте через відсутність можливості користуватися архівними матеріалами робота носить дещо узагальнений і емпіричний характер.

В серії „Пам’ятки полемічної літератури” у м. Києві в 1992 р. вийшла праця М. Драгоманова „Пропаший час. Українці під московським царством (1654-1876 рр.)”⁴⁷ Автор на тлі історичних подій в Європі XVII-XVIII ст. в публіцистичній манері показав, як Україна попала під ярмо російського самодержавства, як поступово ліквідовувались її вольності, в т.ч. соборність і демократизм духовно-релігійної сфери : „...царська самоволя заїла вольности українські”⁴⁸

У 1994 р. науковці О. Крижанівський та С. Плохій видали навчальний посібник „Історія церкви та релігійної думки в Україні” в трьох книгах. В ньому висвітлено в узагальнюючому плані основні віхи церковно-релігійного життя на українських землях, структурну організацію католицької та православної церков, соціально-економічно та культурно-освітню сферу діяльності церкви, одержавлення церковного життя в синодальний період, стосунки між духовенством та мирянами тощо.⁴⁹

„Усі релігії й конфесії в Україні впродовж XIX століття зазнавали дискримінації від уряду і місцевої влади Російської імперії та від проводу Російської Православної Церкви...Церква й імперія спільно гнітили все, що не відповідало імперським інтересам”⁵⁰ Ця цитата є лейтмотивом історичного

екскурсу Д. Степовика „Церква в кайданах (Боротьба українських християн за свою самобутність у ХІХ ст.)”. в якому він обґрунтував особливості українського православ'я, його несприйняття насильницького насадження великодержавних норм, канонів і принципів в усіх сферах суспільного буття. Автором проаналізовано також конфесійну політику царського самодержавства щодо римокатоликів, уніатів, протестантів, старовірів, іудеїв та мусульман, показано повне одержавлення церковних структур різних конфесій на Україні та в її регіонах.

У 1998 р. з'явилася книга В. Чемериса „Голгофа Українського Православ'я”, в якій автор на великому історичному матеріалі показав трагічну долю Української Православної Церкви на рубіжних поворотах історії, особливо після возз'єднання Правобережної України, в т.ч. Подільської землі, з царською Росією в кінці ХVІІІ ст. і засилля синодальної моделі православ'я на землях України в ХІХ ст.⁵¹

Питання русифікації православ'я в Україні та її регіонах широко висвітлено в роботі О. Шуби „Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз)”.⁵² Як вірно відзначала дослідниця, релігійно-церковне життя в Україні постійно перебувало під впливом політичних та етнонаціональних чинників: „Драматична історія України зумовила істотні регіональні відмінності у ментальності населення Сходу і Заходу, національно-культурній та мовній сферах, інституційній насиченості релігійно-церковної мережі, її конфесійній різноманітності, рівні національного самоусвідомлення та релігійності населення, а відтак – у темпах сучасного етнонаціонального та релігійного відродження”.⁵³

Проблеми трагічної історії та відродження українського православ'я останнім часом все більше прослідковуються в активізації наукових пошуків в цьому напрямі співробітниками відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Так, наприклад, у 1997 р. під редакцією П. Яроцького вийшла монографія „Історія православної церкви в Україні”.⁵⁴ Автори цієї колективної праці досить детально проаналізували загальну ситуацію в духовно-релігійній сфері України в ХVІІІ-ХІХ ст., на конкретному матеріалі висвітлили відмінності та особливості цього процесу на регіональному рівні, в т.ч. на Правобережжі і в Подільській губернії.

Проблеми уніфікації церкви за синодальним зразком, зросійщення духовенства, витравлення національно-релігійних традицій, централізації, бюрократизації, і одержавлення церковної системи в Україні та на окремих її територіях ґрунтовно проаналізовані і висвітлені в навчальному посібнику „Історія релігії в Україні” за редакцією А. Колодного і П. Яроцького, що був опублікований у 1999 р.⁵⁵

На основі опрацювання великої бібліографічної бази та вперше введених у науковий обіг секретних матеріалів Св. Синоду дослідником О. Саганом було зроблено глибокий аналіз процесу взаємодії православ'я та місцевих релігійних та культурних традицій, його впливу на формування національних особливостей Помісних православних церков. Значна увага у дослідженні „Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан” приділена проблемним питанням православ'я в Україні в історичному контексті.⁵⁶

Суперечність між українською етноконфесійною формою православ'я і російськими формами духовного впливу забезпечувалася силою політичного тиску й диктату „великоруської” держави над українським суспільством – такий висновок наукового дослідження О. Ігнатуші „Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.)”.⁵⁷

Ґрунтовне дослідження складних соціально-політичних та церковно-релігійних процесів в Україні та її регіонах провів відомий науковець О. Реєнт в своїй праці „Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.)”.⁵⁸

Висвітленню закономірностей взаємодії національного та релігійного чинників, вдосконаленню механізму співвідношення етнонаціональної та етнорелігійної самоідентифікації у суспільному житті України і світу, як в історичному так і в сучасному вимірах, стану і тенденцій формування правового

поля державно-церковних відносин та ролі релігійного компоненту в регіоналізації України і забезпеченні суспільної стабільності, присвячена колективна монографія „Релігія і нація в суспільному житті України й світу” за редакцією Л. Филипович, що була опублікована в 2006 р.⁵⁹

Важливим доробком для вивчення зазначеної проблеми є праці сучасних дослідників історії Поділля, вчених і краєзнавців Л. Баженова, І. Винокура, В. Вінюкової, О. Завальнюка, Е. Зваричука, Ю. Земського, А. Лисого, О. Миханчука, Є. Назаренка, А. Опрі, О. Пломеницької, М. Поповича, В. Прокопчука, В. Ровінського, П. Слободянюка, В. Смолінського, А. Трембіцького, А. Філінюка та ін.

У наукових публікаціях відомого краєзнавця, керівника Центру дослідження історії Поділля Л.Баженова „Повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні” (1973 р.), „Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст.” (1993 р.), „Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ- на початку ХХ ст.” (1995 р.), „Подільянин Василь Грегулевич – просвітитель, діяч національного відродження України середини ХІХ ст.” (1995 р.), „Кам’янець-Подільський у дослідженнях українських і зарубіжних істориків ХІХ – початку ХХІ ст.” (2004 р.) у контексті аналізу історичних подій досліджуваного періоду розкрито питання діяльності християнських церков на теренах краю, висвітлена роль священнослужителів у відтворенні церковної історії Поділля, показаний позитивний вплив церкви на розвиток освіти, культури, краєзнавства та етнографії цього регіону.⁶⁰⁻⁶⁴

З точки зору дослідження значний інтерес представляють праці науковця І.Винокура „Юхим Сіцінський” (1991 р.), „Володимир Антонович і Поділля” (1995), „Ю.Й. Сіцінський та його діяльність в галузі археології” (2004 р.), де на широкому фактичному матеріалі висвітлено діяльність визначних церковних і громадських діячів ХІХ – початку ХХ ст. щодо вивчення і збереження пам’яток релігії і архітектури на території Поділля.⁶⁵⁻⁶⁷

Про роль Євфимія Сіцінського в історії, релігії та культурі Поділля ґрунтовно сказано в наукових публікаціях С. Вонсовича, В. Вінюкової, О. Завальнюка, А. Завадовського, В. Логвіної, Є. Назаренка, М. Петрова, А. Трембіцького та ін.⁶⁸

В публікаціях науковця Е. Зваричука „Діяльність римо-католицької церкви в галузі освіти на Поділлі у І половині ХІХ ст.” (1999 р.), „Становище римо-католицької церкви на Поділлі у І половині ХІХ ст.” (1999 р.), „Римо-католицька церква на Поділлі напередодні повстання 1863 року” (2000 р.) та інших аргументовано розкрито питання діяльності римо-католицької церкви в умовах входження Поділля в склад Російської імперії, подвійного ставлення царизму до існування православ’я і католицизму в регіоні.⁶⁹⁻⁷¹

Дослідник Ю. Земський в своєму науковому доробку, зокрема в статтях „Проблеми краєзнавства в діяльності комітету історико-статистичного опису Подільської єпархії” (1995 р.), „Подільський єпархіальний історико-статистичний Комітет (становлення та діяльність)” (1997 р.) на широкому фактографічному матеріалі показує форми і методи його діяльності щодо вивчення релігійної історії краю в ХVІІІ-ХІХ ст., розвитку церковних структур і їх впливу на суспільно-політичне та економічне життя мешканців Поділля.⁷²⁻⁷³

Досить вдалою спробою сучасного аналізу діяльності Подільської єпархії в ХІХ-ХХ ст. є праця дослідника А. Лисого „Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії” (1995 р.). Дуже важливо, що автор використав низку документальних і архівних матеріалів, мемуарних й історичних публікацій, а також періодичних видань для обґрунтування як позитивної, так і негативної ролі церкви у трансформаціях державного і релігійного характеру, які проходили на території краю в досліджуваний період.⁷⁴

З позицій синодально-самодержавного підходу до діяльності православної церкви на зазначеній території висвітлено становлення та розвиток цієї конфесії в історичних нарисах «Православ’я на Подолії» (1995 р.), написаних священниками А. Ровінським і О. Миханчуком.⁷⁵

На особливу увагу заслуговують праці фахівця з історії релігії Поділля А. Опрі. Слід підкреслити, що в його дослідженнях „Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – I половині XIX ст.” (1999 р.), „З історії католицької церкви на Поділлі (XIV-XVIII ст.)” (1997 р.) знайшли системне висвітлення діяльність католицької та уніатської церков по насадженню своєї віри на території Подільської землі, показані ті конфронтаційні процеси, які мали місце протягом кількох століть в релігійній історії Поділля.⁷⁶⁻⁷⁷

Із позицій науковості та об'єктивності написана книга подільського краєзнавця і вченого Віктора Прокопчука „Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність” (1995 р.). Тут ґрунтовно досліджено зародження церковного краєзнавства, висвітлено роль передових православних діячів краю у становленні та розвитку історико-краєзнавчих і релігійно-церковних досліджень в XIX ст.⁷⁸

Широку панораму розвитку українського православ'я і його нелегкої долі в середньовіччі, нові та новітні часи показано в книзі директора Державного архіву Хмельницької області П. Слободянюка „Українська церква: історія руїни і відродження” (2000 р.). У розділі „Зросійщення українського духовно-церковного життя” детально висвітлено процес одержавлення церковного життя у Правобережній Україні, в т.ч. на Поділлі, показано роль української духовно-культурної еліти в захисті національної і релігійної самобутності, її активних діяч і спробах протистояння русифікації та уніфікації православної віри.⁷⁹

Варто відзначити значний вклад краєзнавця і вченого В. Смолінського у дослідження діяльності церкви на Поділлі від найдавніших часів до наших днів. Його публікації «Освітня та виховна діяльність греко-католицької церкви на Поділлі (XVIII – I пол. XIX ст.)» (2000 р.), «Подільська Церква у складі Галицької православної єпархії (XII-XVIII ст.)» (2000 р.), «Культурно-просвітня діяльність Церкви на Поділлі (кінець XVIII – I пол. XIX ст.)» (2001 р.), «Духовна освіта на Поділлі в умовах одержавленої церкви (кінець XVIII – I третина XIX ст.)» (2002 р.), «Церква на Поділлі: від найдавніших часів до наших днів. Хроніка подій. Коментарі.» (2002 р.) на великому фактографічному, архівному та документальному матеріалі висвітлюють державно-церковні та міжконфесійні відносини в одному з найскладніших періодів в церковній історії Поділля, що охоплює кінець XVIII – першу половину XIX ст.⁸⁰⁻⁸³

Вагомим доробком у вивченні проблем інкорпорації Поділля в систему Російської імперії наприкінці XVIII – в XIX ст. є наукові праці вченого і краєзнавця А. Філінюка „Східне Волино-Подільське порубіжжя на зламі XVIII–XIX ст.” (1998 р.), „Боротьба поляків за вплив у Поділлі в 1793-1830 роках” (1999 р.), „Українсько-російські етнополітичні відносини у Правобережній Україні на рубежі XVIII – XIX ст.” (2001 р.), „Деякі аспекти інкорпораційної політики російського царизму на Поділлі” (2001 р.), „Українсько-російські відносини у Правобережній Україні на рубежі XVIII–XIX ст.” (2002 р.), „Деякі питання політики царизму щодо інкорпорації Поділля до Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.” (2002 р.), „Духовно-релігійне життя Поділля на межі XVIII – XIX ст.” (2002 р.), „До питання про політичний статус Правобережної України в складі Російської імперії на межі XVIII – на початку XIX ст.” (2003 р.), „Поділля кінця XVIII – XIX ст. у працях Ю. Сіцінського” (2004 р.).⁸⁴⁻⁹³

А. Філінюк одним із перших серед сучасних науковців і дослідників історії Правобережної України та Подільського краю активно займається системним аналізом суті, змісту та наслідків інкорпорації краю в систему державно-церковних органів Російської імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Дуже важливо, що в чисельних працях, створених на великому архівному та документальному матеріалі, автору вдалося розкрити суспільно-політичне становище корінних мешканців регіону, зумовлене інкорпораційною політикою царизму, важелі і механізми централізації, бюрократизації та повного зросійщення державної і церковної системи Правобережної України і Поділля в умовах жорстокого тиску імперських самодержавно-синодальних структур Росії.

Досить змістовним вийшов навчальний посібник „Православ'я: український вимір”,⁹⁴ в якому

розкрита місія і доля православ'я в Україні протягом століть перебування українських земель під владою Литви, Польщі, Росії, Австро-Угорщини, Румунії, Туреччини тощо. В загальному плані показано процес нівелювання самобутності українського православ'я та згубного впливу синодальних структур Російської православної церкви на духовність населення України.

Важливим джерелом з проблем культурно-освітньої діяльності православного духовенства України і Поділля є дослідження Г. Степаненко „Культурно-освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – початок XX ст.)”⁹⁵ та „Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.)”⁹⁶

Церковну політику царського уряду на Правобережжі в кінці XVIII – на початку XIX ст. аргументовано розглянуто в науковій публікації Н. Стоколос „До приведения в совершенное единение с великороссийскими...”⁹⁷

Цікавою з нашої точки зору є також книга О. Пламеницької „Християнські святині Кам'янця на Поділлі” (2001 р.), в якій висвітлені проблеми церковного будівництва в столиці Подільського краю за кілька століть, особливо в період становлення та діяльності Подільської єпархії Російської православної церкви в XIX ст.⁹⁸

Цінним джерелом з питань будівництва культових споруд в різних регіонах України у досліджуваній період є академічне видання „Історія української культури” у п'яти томах.⁹⁹

На нашу думку необхідно окремо виділити перші наукові збірки матеріалів всеукраїнських конференцій, в яких всебічно і широкоаспектно розглянуто релігійне життя одного регіону в контексті його історії й сьогодення. Йдеться про Подільський край, де на базі м. Хмельницького в 2001-2003 рр. пройшли наукові зібрання істориків, філософів, релігієзнавців, представників різних конфесій регіону за темами: „Релігія і Церква в Подільському регіоні: історія і сучасність”,¹⁰⁰ „Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти”.¹⁰¹ Логічним продовженням цих релігієзнавчих досліджень стала міжнародна науково-практична конференція „Церква і Держава у служінні народові”, яка була проведена в листопаді 2005 р. у м. Хмельницькому. На цій конференції більшість доповідей були присвячені висвітленню актуальних проблем регіональної конфесійної політики в Україні та на Поділлі.¹⁰²

Таким чином, короткий історіографічний огляд праць, присвячених дослідженню церковно-релігійних процесів в період становлення і утвердження позицій православ'я у Подільському регіоні в умовах трансформації державно-церковних структур у систему Російської імперії, свідчить, що за два останні століття узагальнено та систематизовано великий фактичний матеріал про духовно-релігійні процеси на Поділлі, починаючи з кінця XVIII і до середини XIX ст. Однак аналіз засвідчує і те, що поки що в історичній літературі ця проблема досліджена недостатньо. Про продовження вивчення цієї проблематики однозначно висловився відомий український вчений, фахівець по XIX століттю О. Реєнт у монографії „Україна в імперську добу”, що побачила світ у видавництві цієї академічної установи.¹⁰³

Ця ж ідея глибоко аргументована в останній книзі „Релігія і Церква років незалежності України” з десяти томів „Історія релігії в Україні”, що виходить під егідою відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.¹⁰⁴

Навіть враховуючи те, що спектр вивчення цієї проблеми останнім часом значно розширився, все ж, на нашу думку, необхідно продовжити глибокий та детальний аналіз тих складних трансформаційних і інкорпораційних процесів, які істотно знівелювали українську самобутність і українське православ'я, відкинули на століття ідею створення незалежної Української держави. Наслідки такої політики відчужаються й в сучасній сфері державно-церковних і міжконфесійних відносин, особливо на регіональному рівні.

Summary

This article is devoted to analysis of scientific researches of domestic and foreign scholars, church historians of XIX – XXI centuries, who highlighted activity of Podillya Orthodox Eparchy at the end of XVIII – middle of XIX centuries.

Анотація

Стаття присвячена аналізу наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених, церковних істориків XIX-XXI ст., які висвітлювали діяльність Подільської православної єпархії в кінці XVIII – середині XIX ст.

- ¹ Ластовський В.В. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII-му ст.: історіографія. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Київ, 2007. – С. 5-8. – 29 с.
- ² Земський Ю.С. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (становлення та діяльність). – Хмельницький, 1997. – 26 с.
- ³ Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве (по VOLUMINA LEGUM). – Минск.: Лучи Софии, 2002. – 431с.
- ⁴ Викул П. Подольские Архипастыри (1795-1895 гг.). // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1897. – Вып. VIII. – 498 с.
- ⁵ Карташов А.В. История Русской церкви. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 912 с.
- ⁶ Коялович М. Лекции по истории Западной России. – СПб., 1890. – 431с.
- ⁷ Коялович М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен. – Санкт-Петербург, 1891 – 498с.
- ⁸ Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям – Изд. 4-е. – Минск, 1997. – 236 с.
- ⁹ Рункевич С.Г. Русская Церковь в XIX веке // Под редакцией А.П.Лопухина. – СПб., 1901. – Т. 2. – 498 с.
- ¹⁰ Рункевич С. История Минской архиепископии (1793-1832 гг.). – СПб.: тип. А.Катанского, 1893. – 572с.
- ¹¹ Рункевич С.Г. Краткий исторический очерк столетия Минской епархии (1793- 13 апреля 1893). – Минск, типография Б.И.Соломонова, 1893. – 127 с.
- ¹² Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX в. – Вильна, 1908. – 292с.
- ¹³ Милюков П. Очерки по истории русской культуры. – СПб. – 1905. – Ч.II: Церковь и школа (вера, творчество, образование). – 402 с.
- ¹⁴ Сецинский . К истории унии в Подолии. – Каменец-Подольский, 1889. – 33 с.
- ¹⁵ Сецинский Е. Древнейшие православные церкви в Подолии // Подольские Епархиальные Ведомости (далі ПЕВ). – 1889. – №2-3; ПЕВ. – 1890. - №16-17; ПЕВ. – 1890. – №37-42; ПЕВ. – 1892. – №27-28.
- ¹⁶ Сецинский Е. Архипастыри и губернаторы Подолии за истекшее столетие (1793-1893) // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – №16.
- ¹⁷ Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1891. – 234 с.
- ¹⁸ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1895. – 247 с.
- ¹⁹ Сецинский Е. Южно-русское церковное зодчество // Православная Подолия. – 1907. – №7-8.
- ²⁰ Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Ушицкий уезд // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольский, 1911. – Вып. XI. – С. 1-144; Вып. XII. – 1916. – С.145-208.
- ²¹ Філінюк А.Г. Ю.Й.Сіцінський – дослідник і організатор історико-краєзнавчого руху на Поділлі // Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля. Збірник наукових праць за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 43-49. – 180 с.
- ²² Баженов Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. Становлення. Історіографія. Бібліографія. – Хмельницький. – 1995. – С. 32. – 256 с.
- ²³ Buszczyński S. Podole, Wolyn i Ukraina. Statystyczne opisanie. – Lwow, 1862. – 147 s.
- ²⁴ Там само. – С. 71.
- ²⁵ Там само. – С. 11-12.
- ²⁶ Смолич И.К. История Русской Церкви. 1700-1917. Книга восьмая. Часть первая. – М.: Изд-во Спасо-Преобр. Валаамского монастыря, 1996. – 800 с.; Его же. Часть вторая. 1997.– 800 с.
- ²⁷ Никольский Н.М. История русской церкви. – Минск: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 604 с.

- ²⁸ Зноско К. Исторический очерк церковной унии: ее происхождение и характер. – М.: Мартис, 1993. – 233 с.
- ²⁹ Титлинов Б.В. Православие на службе самодержавия в Русском государстве. – Ленинград: Гос.издат. 1924. – 210 с.
- ³⁰ Шмеман А. Исторический путь православия. 3-е издание. – Париж: YMCA-PRESS, 1989. – 390 с.
- ³¹ Полонский А. Православная церковь в истории России (синодальный период). – Москва: Изд-во «Со-Действие», 1995. – 107 с.
- ³² Федоров В.А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917. – М.: Русская панорама, 2003. – 480 с.
- ³³ Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). Критические очерки. – М.: Наука, 1967. – 336 с.
- ³⁴ Атеизм, религия, церковь в истории СССР//Вопросы научного атеизма. Вып.25. – М., 1980.
- ³⁵ Русское православие: вехи истории. – М.: Политиздат, 1989. – 720 с.
- ³⁶ Там само. – С. 309-379, 438-615.
- ³⁷ Римский С.В. Православная церковь в России в XIX веке. – Ростов н/Д., 1997. – 464 с.
- ³⁸ Тинина З.П. Самодержавие и русская православная церковь в первой четверти XIX века. – Волгоград, 1999. – 258 с.
- ³⁹ Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.
- ⁴⁰ Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – Київ: Наукова думка, 1978. – 201 с.
- ⁴¹ Смолій В.А. Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні в кінці XVIII ст./ACADEMIA на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка. Історичні дослідження. – Т.1. – Кам.-Под., 1997. – 208 с.
- ⁴² Огієнко І.І. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. У двох томах. Томи перший і другий. – К.: Вид-во „Україна”, 1993. – 284 с.
- ⁴³ Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царату на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К.: Наукова думка, 1994. – 238 с.
- ⁴⁴ Шип Н.А. Освітня і наукова діяльність Київської духовної академії (XIX – поч. XX ст.). Українська міжнародна християнська асамблея. – К., 1998. – 206 с.
- ⁴⁵ Мордвінцев В.М. Російське самодержавство і Українська православна церква в кінці XVII – XVIII ст.: Навч. посібник. – К.: РВЦ „Київський університет”, 1997. – 96 с.
- ⁴⁶ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5кн. – Репр. відтворення вид. 1957 р. – К.: Либідь, 1998.–Т.3 (XVIII-XX ст.). – 360 с.
- ⁴⁷ Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654-1876). – К.: Центр пам'яткознавства, 1992. – 47 с.
- ⁴⁸ Там само. – С. 44.
- ⁴⁹ Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – 336 с.
- ⁵⁰ Степовик Д. Церква в кайданах (Боротьба українських християн за свою самобутність у XIX ст.). – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1996. – С. 14-15. – 112 с.
- ⁵¹ Чемерис В. Голгофа Українського Православ'я. – К.: Поліграфіка, 1998. – 504 с.
- ⁵² Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К.: Крипниця, 1999. – 324 с.
- ⁵³ Там само. – С. 9.
- ⁵⁴ Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 292 с.
- ⁵⁵ Історія релігії в Україні: Навч. посібник. За ред. А.М. Колодного, П.Я. Яроцького. – К.: Т-во „Знання”, 1999. – 735 с.
- ⁵⁶ Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К.: Світ Знань, 2004. – 912 с.
- ⁵⁷ Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
- ⁵⁸ Рент О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Інститут історії України. – Київ, 2003. – 340 с.
- ⁵⁹ Релігія і нація в суспільному житті України й світу (За редакцією Л.О. Филипович). – К.: Наукова думка, 2006. – 286 с.
- ⁶⁰ Баженов Л.В. Восстание 1830-1831 гг. на Правобережной Украине. //Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1973. – 19 с.
- ⁶¹ Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський. – 1993. – 479 с.
- ⁶² Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. Становлення. Історіографія Бібліографія. – Хмельницький. – 1995. – 256 с.

- ⁶³ Баженов Л.В. Подолянин Василь Грегулевич – просвітител, діяч національного відродження України середини ХІХ ст. // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 1995. – 486 с
- ⁶⁴ Баженов Л.В. Кам'янець-Подільський у дослідженнях українських і зарубіжних істориків ХІХ – початку ХХІ ст. // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 256с.
- ⁶⁵ Винокур І.С., Корнілов В.В. Юхим Сіцінський // Український історичний журнал. – 1991. – №3.
- ⁶⁶ Винокур І.С., Петров М.В. Володимир Антонович і Поділля. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – 368 с.
- ⁶⁷ Винокур І.С. Ю.Й. Сіцінський та його діяльність в галузі археології. //Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля. Збірник наукових праць за підсумками науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 180 с.
- ⁶⁸ Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля. Збірник наукових праць за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 180 с.
- ⁶⁹ Зваричук Е.О. Діяльність римо-католицької церкви в галузі освіти на Поділлі у І половині ХІХ ст. //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні записки. – К., 1999. – Т. 3(5). – 403 с.
- ⁷⁰ Зваричук Е.О. Становище римо-католицької церкви на Поділлі у І половині ХІХ ст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999. – 600 с.
- ⁷¹ Зваричук Е.О. Римо-католицька церква на Поділлі напередодні повстання 1863 року. // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 2000. – 560 с.
- ⁷² Земський Ю.С. Проблеми краєзнавства в діяльності комітету історико-статистичного опису Подільської єпархії. // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 1995. – 486 с.
- ⁷³ Земський Ю.С. Подільський єпархіальний історико-статистичний Комітет (становлення та діяльність). – Хмельницький. 1997. – 26 с.
- ⁷⁴ Лисий А. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) Єпархії. 1795-1995. – Вінниця. – 1995. – 120 с.
- ⁷⁵ Ровінський В., Миханчук О. Православ'є на Подолії. Історичні нариси. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 176 с.
- ⁷⁶ Опря А.В. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці ХVІІІ – в І половині ХІХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – К., 1999 –Т.3(5). – 403 с.
- ⁷⁷ Опря А.В. З історії католицької церкви на Поділлі (ХІV-ХVІІІ ст.). // Кам'яничина в контексті історії Поділля. - Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1. – 288 с.
- ⁷⁸ Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К., 1995. – 204 с.
- ⁷⁹ Слободянюк П.Я. Українська церква: історія руїни і відродження. – Хмельницький, 2000. – 266 с.
- ⁸⁰ Смолінський В.І. Освітня та виховна діяльність греко-католицької церкви на Поділлі (ХVІІІ – І половина ХІХ ст.). // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 11. – Тернопіль, 2000. – 176 с.
- ⁸¹ Смолінський В.І. Культурно-просвітня діяльність Церкви на Поділлі (кінець ХVІІІ – І половина ХІХ ст.). // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип.13. – Тернопіль, 2001. – 178 с.
- ⁸² Смолінський В.І. Духовна освіта на Поділлі в умовах одержавленої церкви (кінець ХVІІІ – І третина ХІХ ст.). // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип.14. – Тернопіль, 2002. – 184 с.
- ⁸³ Смолінський В.І. Церква на Поділлі: від найдавніших часів до наших днів. Хроніка подій. Коментарі. – Кам'янець-Подільський. – 2002. – 116 с.
- ⁸⁴ Філінюк А.Г. Східне Волино-Подільське порубіжжя на зламі ХVІІІ-ХІХ ст. // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини ХVІІ століття. – Стара Синява, 1998. – С. 181-185.
- ⁸⁵ Філінюк А.Г. Боротьба поляків за вплив у Поділлі в 1793-1830 рр. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць. – Хмельницький, 1999. – С. 142-151.
- ⁸⁶ Філінюк А.Г. Українсько-російські етнополітичні відносини у Правобережній Україні на рубежі ХVІІІ - ХІХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. –Т. 6(8). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 131-142.
- ⁸⁷ Філінюк А.Г., Боднарчук Г.В. Деякі аспекти інкорпораційної політики російського царизму на Поділлі // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – С. 97-103.
- ⁸⁸ Філінюк А.Г. Українсько-російські відносини у Правобережній Україні на рубежі ХVІІІ –ХІХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки – Т. 8(10) . – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 129-140.

- ⁸⁹ Філінюк А.Г. Деякі питання політики царизму щодо інкорпорації Поділля до Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т. 8(10). – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 230-237.
- ⁹⁰ Філінюк А.Г. Духовно-релігійне життя Поділля на межі XVIII – XIX ст. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. Випуск 7. – Луцьк, 2002. – С. 59-66.
- ⁹¹ Філінюк А.Г. До питання про політичний статус Правобережної України в складі Російської імперії на межі XVIII – на початку XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. Випуск 2. – Том 1. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 46-49.
- ⁹² Філінюк А.Г. Політика російського царизму щодо інкорпорації Правобережної України на межі XVIII –XIX століть: питання політичного статусу // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4. – С. 158-162.
- ⁹³ Філінюк А.Г. Поділля кінця XVIII-XIX ст. // Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля. Збірник наукових праць за підсумками науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 43-50.
- ⁹⁴ Саух П.Ю., Магеря О.П., Пилявець Л.Б., Чуприна В.В., Басишина Л.І., Стеблина О.М. Православ'я: український вимір. Навч. посібник. – К.: Кондор, 2004. – 381 с.
- ⁹⁵ Степаненко Г.В. Культурно-освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – поч. XX ст.) // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. Випуск II. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН України, 2001. – 282 с.
- ⁹⁶ Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.). Автореф. дис. на здобуття наук. ст. кандидата історичних наук. – Київ, 2002. – 23 с.
- ⁹⁷ Стоколос Н. „До приведення в совершенное единение с великороссийскими...” // Людина і світ. – №9, 2002. – С. 26-37.
- ⁹⁸ Пламаницька О.А. Християнські святині Кам'янця на Поділлі. – К., 2001. – 302 с.
- ⁹⁹ Історія української культури. У п'яти томах. – 4 том. Книга 2: Українська культура XIX століття. – К.: Наукова думка, 2005. – 1293 с.
- ¹⁰⁰ Релігія і Церква в Подільському регіоні: історія і сучасність. Науковий збірник / За заг. ред. В.М. Олуйка, А.М. Колодного. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького інституту управління та права, 2002. – 230 с.
- ¹⁰¹ Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти. Науковий збірник / За заг. ред. В.М. Олуйка, А.М. Колодного. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького інституту управління та права, 2003. – 182 с.
- ¹⁰² Матеріали міжнародної науково-практичної конференції „Церква і Держава у служінні народові.” – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2006. – 460 с.
- ¹⁰³ Рент О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – 340 с.
- ¹⁰⁴ Історія релігії в Україні. У десяти томах. / Релігія і Церква років незалежності в Україні. Т. 10. За ред. А. Колодного. – Київ – Дрогобич: Коло, 2003. – 613 с.